

УДК 940.18(093)

БОРИСКІН. Ю.В.

НОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337–1453)

Стаття аналізує нові публікації, головним чином англійські та російські, джерел (як раніше введених у науковий обіг і перевиданих, так і нових) до історії тривалого англо-французького військового конфлікту – Столітньої війни.

Ключові слова: Столітня війна, Англія та Франція, джерела, дослідження, аналіз, зброя та озброєння.

Статья анализирует новые публикации, главным образом английские и российские, источников (как ранее введенных в научное обращение и переизданных, так и новых) к истории длительного англо-французского военного конфликта – Столетней войны.

Ключевые слова: Столетняя война, Англия и Франция, источники, исследования, анализ, оружие и вооружение.

The article analyses new publications mainly English and Russian, sources (both more a long ago of entered in the scientific appeal and reprinted, and new) to history of the protracted england-francaise sooting war – the Hundred Years War.

Key words: the Hundred Years War, England and France, sources, research, analysis, weapon and armament.

Постановка та актуальність проблеми. Актуальність історіографічного аналізу в історичних дослідженнях у сучасних умовах набуває чимраз більшої ваги. Це зумовлено тим, що стан вивчення світової воєнної історії на сьогодні є предметом зацікавлення багатьох дослідників. Процес збирання, накопичення, узагальнення наукової обробки масиву даних про Столітню війну має послідовний, цілеспрямований характер. Повноту і ступінь вирішення цієї проблеми відображають новітні історіографічні дослідження англійських і французьких науковців.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідженню та аналізу джерел до історії Столітньої війни (1337–1453) – тривалого військово-політичного конфлікту між Англією та Францією, в який тією чи іншою мірою були втягнуті провідні країни середньовічної Західної Європи, до сьогодні присвячено чимало публікацій як англійських – К. Фаулера, Д. Севарда, К. Оллменда, А. Керрі [1], так і російських істориків – Н. Басовської та В. Устинова [2].

Метою автора цієї статті було розглянути і проаналізувати нові публікації джерел до історії Столітньої війни.

Англійські дослідники традиційно приділяють цій проблематиці посилену увагу. Останніми роками з'явилася друком низка праць, покликаних переосмислити вже існуючий доробок, а також ввести у науковий обіг нові джерела. Цьому значною мірою сприяє медієвістичний видавничий центр “Бойделл енд Бревер” (Вудбрідж, Великобританія), заснований у 1978 р. Ідея його заснування належить професорові середньовічної історії Кембриджського університету Дереку Бреверу.

У 1998 р. центром була перевидана (вперше вийшла у 1973 р.) відома праця професора середньовічної історії Ліверпульського університету Крістофера Оллменда “Суспільство у стані війни. Досвід Англії та Франції у Столітній війні” [3]. Автор докладно проаналізував воєнний конфлікт двох середньовічних держав – Англії і Франції, а також реакції на це протистояння суспільств обох країн. “Обличчя” Столітньої війни він формує виключно із витягів з вибраних документів XIV–XV ст., які розповідають про цю війну. К. Оллменда насамперед цікавили соціальні аспекти: думки та уявлення середньовічного люду про війну і його ставлення до неї на практиці; проблеми людських ресурсів; відбиток результатів воєнних дій на стані суспільства та його моралі. Важливе місце відводиться економічним передумовам і причинам Столітньої війни, які розглядаються у тісному взаємозв'язку із методами ведення цієї війни (грабежі, мародерство, викуп, контрибуція тощо).

Наведені й коментовані автором значні текстові фрагменти документів (військових донесень, фінансових звітів, книг обліку й видатків фуражу, продовольства, зброї та

озброєння тощо) цінні тим, що містять розмаїття середньовічних думок про війну, інформацію про організацію армій, принади і романтику війни, її наслідки для цивільного населення, а також, зокрема, торкаються проблем миру і післявоєнного облаштування обох суспільств. Основним висновком, який робить автор, є думка про те, що “будь-яка війна обов’язково не закінчувалася раптово, оскільки її соціальні наслідки, як і економічні та політичні, були відчутними впродовж багатьох років після того, як вона офіційно закінчилася” [3, 248]. У додатках книга також містить широкий список джерел та бібліографії [3, 250–253].

Праця іншого англійського історика Кліффорда Роджерса “Війни Едуарда III. Джерела і інтерпретації” [4] покликана на підставі детального аналізу автором існуючих джерел узагальнити доробок дослідників, коли йдеться про добу правління в Англії короля Едуарда III (1327–1377). “У час, коли Едуард III зійшов на англійський престол, військова репутація королівства досягла критично низького рівня”, – зазначає автор у передмові [4, 6]. “Перша воєнна кампанія молодого короля проти Шотландії також виявилася невдалою, закінчившись перемогою шотландського короля Роберта Брюса у Першій Шотландській війні за незалежність і укладенням “Ганебного миру” (Shameful peace) 1328 р. Однак, – як пише далі К. Роджерс, – через 22 роки цей же король вже тримав у полоні в Лондоні французького короля Іоанна II Доброго і шотландського – Давида II, а англійська армія отаборилася південніше Парижа” [4, 7].

Праця поділена на 2 частини, у першій з яких – “Джерела” [4, 8–202] К. Роджерс зібрав і впорядкував документи часів правління Едуарда III (бюлетені воєнних кампаній, адміністративні документи, витяги з 29 різних літописів), які висвітлюють історію успішних битв, облоги міст та інших воєнних здобутків Англії. На підставі цих документів автор доходить висновку про те, що “тактику і дії Едуарда III багато в чому використали у подальшому французький полководець Бертран дю Геклен і французький король Карл V для реставрації французьких успіхів” [4, 202]. Більшість зібраних К. Роджерсом і використаних у виданні

текстів ніколи раніше не були перекладені на сучасну англійську мову (а ціла низка ніколи не публікувалася).

Друга частина книги – “Інтерпретації”, що містить 8 раніше публікованих статей різних авторів, доповнює ці первинні вихідні матеріали. У них, зокрема, аналізуються Шотландські війни, початковий період Столітньої війни, комплектування, організація і постачання англійських армій на континенті, англійські наміри та стратегія ведення війни, наслідки Столітньої війни для французького суспільства. Сукупно з нововведеними джерелами ці матеріали забезпечують повне розкриття теми.

Анна Керрі, старший лектор історії університету м. Рідінг (Англія), у ґрунтовному дослідженні “Азенкур. Джерела та інтерпретації” [5], написаному на базі 26 джерел, спробувала як переосмислити вже відомі й не раз опрацьовані джерела, так і ввести у науковий обіг маловідомі та нові щодо історії Столітньої війни, зокрема такої її яскравої сторінки, як битва при Азенкурі (25 жовтня 1415 р.). “Ця подія як великий воєнний ангажемент зайняла окреме місце як в англійській, так і французькій свідомості, – пише автор, – відповідно як один із найбільших воєнних успіхів для одних або як “проклятий день” – для інших” [5, 11]. “Багато чорнила витрачено на цю битву, але що ми дійсно знаємо про Азенкур?” – задається далі питанням А. Керрі [5, 12]. З часів написання англійським істориком Гаррісом Ніколасом “Історії Азенкурської битви” (1827–1833) це фактично перша спроба повного огляду широкого діапазону відомих джерел: від англійських і французьких книг обліку військових видатків до літературних творів XV ст. Дослідниця також аналізує хід битви, яким його подано в англійських “історіях” XVI ст. і в літературних уявленнях.

Повторна публікація Річардом Барбером, автором низки відомих на Заході праць з історії лицарства, у 2002 р. підбірки джерел “Життя і Кампанії Чорного Принца за сучасними йому листами, щоденниками і літописами, включаючи “Житіє Чорного Принца” герольда Чендоса”, є розширеним і доповненим варіантом його видання 1979 р. [6].

Як зазначає Р. Барбер, “Едуард Вудсток, старший син Едуарда III, відомий як Чорний Принц, – це один із тих історичних героїв, чия діяльність вражає настільки, що видається дещо несправжньою. У 16 років він вже керував битвою при Кресі, а в 26 захопив у полон короля Франції Іоанна II Доброго при Пуатьє. Одинадцятьма роками пізніше він відновив короля Кастилії Педро IV Жорстокого на троні після битви при Нахері (3 квітня 1367 р.)” [6, 5–6]. Хоча “подвиги” Чорного Принца були занесені у літопис найвидатнішим французьким хроністом Столітньої війни Жаном Фруассаром (1337–1405), все ж Фруассар писав тридцятьма–сорока роками пізніше подій, які він описував.

З-поміж нововведених у науковий обіг джерел першорядне значення мають звіти та листи, надіслані у 1343–1346 рр. Едуардом Чорним Принцом додому (включно з листами його компаньйонів). Вони відтворюють потреби і труднощі проведення англійцями воєнних кампаній на континенті, характеризують ризик та небезпеку, а також, зрештою, виказують очевидну втомленість Чорного Принца. Щоденники Чорного Принца яскраво описують його воєнні кампанії, хід битви при Кресі (1346 р.), а також інші його подвиги, особливо за 1358–1360 рр. Вони цінні ще й тим, що, наприклад, відомий літопис “Життя Чорного Принца” був написаний його герольдом Чендосом значно пізніше, лише у 1380 р. Річард Барбер критично порівнює свідчення різних джерел, докладно аналізує їх у вступі й подає витяги у додатках.

У 2003 р. в оновленій і доповненій редакції побачив світ важливий середньовічний анонімний твір, відомий як “Літопис Девіса” (у 1856 р. англійський дослідник Джон Девіс уперше відредагував і науково опрацював цей рукопис у м. Бодлейні) [7]. Хронологічно джерело охоплює часи правління англійських королів Річарда II, Генріха IV, Генріха V і Генріха VI (1377–1471). Ще за життя Д. Девіса його праця була належно оцінена науковцями, однак варіант “Літопису”, який він опрацював, був значною мірою пошкоджений, і, наприклад, розповідь про часи правління Річарда II збереглася лише у фрагментах.

Це нове авторитетне видання в опрацюванні Вільяма Маркса фактично є більш повною версією, оскільки охоплює й текст, нещодавно віднайдений у Національній бібліотеці Уельсу (MS 21608). Воно включає раніше невідомі англомовні епізоди царювання Річарда II, як, наприклад, бунт Уота Тайлера (1381 р.).

Цінним внеском у джерельну базу історії Столітньої війни стали й листи, висловлювання та свідчення Бертрана дю Геклена (пом. 1380), опрацьовані й доповнені коментарями та примітками Майклом Джонсом, професором середньовічної історії Франції в університеті м. Ноттінгема (Англія) [8]. Автор зазначає, що “Бертран дю Геклен був найвідомішим французьким воєначальником і солдатом Столітньої війни” [8, 7]. Він зробив собі ім'я як лідер партизанського загону в Бретані (1341–1364) і як коннетабль (1370–1380), відіграв головну роль у відновленні воєнної потуги Франції при Карлі V. Його доблесть і звитяга в окремих важливих битвах, а також сильна особистість і харизма дозволили дю Геклену стати доволі впливовою у французькій політиці особою. Проте його образ був більш відомий за складеними його сучасниками віршами і поемами і став основою всіх подальших його біографій [8, 8–9]. Тому М. Джонс фактично вперше знайомить науковий світ з очевидністю архівного багатства та розмаїття документів, що стосуються військової та політичної кар'єри дю Геклена. У його джерельній підбірці представлено адміністративні, фінансові, особисто-приватні документи, знайдені більш ніж у 50 архівах Західної Європи. Це суттєво змінює дотеперішні уявлення про життєвий шлях дю Геклена, які традиційно черпали з літературних джерел (котрі здебільшого були некритичними), відділяє реальну людину від історичного міфу.

Цікаві джерела також віднайшов й опублікував у 2004 р. Адріан Белл. Якщо про тактику та озброєння часів Столітньої війни відомо доволі багато, то про солдатське життя і побут – значно менше. Тому книга Адріана Белла “Війна і солдат у XIV ст.” [9] певним чином відновлює баланс. Автор досліджує “мілітарну спільноту” через зосередження на записах (звітах) двох англійських королівських експедицій,

здійснених Річардом Фітцаланом, графом Арунделом, у 1387 р. і 1388 р. Аналіз цих широко цитованих джерел (також поданих у додатках) уможливило ідентифікацію тих, хто служив у цих експедиціях, а також простеження етапів їх військових кар'єр. Ці кампанії цікаві не лише через багатство і концентрацію матеріалів, що проливають світло на військову організацію, але також і тому, що політичне тло, на якому ці експедиції були здійснені, відзначалося складним становищем короля Річарда II через нападки на його фаворитів у парламенті. Загалом праця А. Белла є чи не першим настільки детальним аналізом персоналу королівської армії часів Столітньої війни. Текст супроводжується значною кількістю статистичних викладок на ґрунті вищезазначених джерел.

Перекладена Девідом Прістом і доповнена вступом та примітками Джеймсом Кларком "Велика хроніка Томаса Волсінгема" [10] є одним із найбільш всебічних і яскравих літописів, головним наративним джерелом з військово-політичної історії Англії 70-х років XIV – 20-х років XV ст. Т. Волсінгем (пом. бл. 1422) був ченцем в абатстві Сент-Олбанс, королівському монастирі і першому сховищі (архіві) суспільних записів. Таким чином, цей хроніст був добре поінформований і спостерігав особисто політичні інтриги цього періоду. Крім того, він знав монархів і багатьох дворян особисто, інтуїтивно й тонко передавав мотивацію їхніх дій та вчинків.

Охоплюючи 1376–1422 рр., хроніка висвітлює важливий період в історії Столітньої війни – від останніх років (1376–1377) правління Едуарда III до передчасної смерті англійського короля Генріха V (1422 р.). Т. Волсінгем яскраво описує найбільш важливі, на його погляд, події цього періоду – селянське повстання під проводом Уота Тайлера (1381 р.), усунення з престолу й вбивство Річарда II Плантагенета (1399–1400), й зрештою, перемогу Генріха V при Азенкурі (1415 р.). Цінність публікації цього джерела полягає насамперед у тому, що це перший повний переклад з латини на англійську, який значно спрощує аналіз і використання хроніки дослідниками.

Цікавим і важливим для розуміння епохи джерелом другої пол. XIV ст. є так звана “Скалахроніка” (Scalacronica), опрацьована й видана з коментарями Енді Кінгом [11]. Її автор – сер Томас Грей, лицар з Нортумбрії і констебль замку Норхем, потрапивши у 1355 р. під час однієї з розвідувальних вилазок у полон до шотландців і перебуваючи в ув’язненні в Единбурзькому замку, весь вільний час присвятив написанню цього літопису, що фактично був історією Великобританії “від створення світу” до 60-х років XIV ст. Більша частина його праці написана англо-нормандським (французьким) діалектом і базується на існуючих тоді й відомих Томасові Грею джерелах. Проте, найбільш цінним у ній є період від початку царювання Едуарда I до Едуарда III (найбільше підданий науковому редагуванню Е. Кінгом). Томас Грей здебільшого описував події із власної пам’яті, а також з історій, почутих ним від свого батька, попереднього констебля замку Норхем, фактично використовуючи свій і батьків досвід у війнах у Шотландії та Франції.

Характерно, що це був перший в Англії історичний твір, написаний представником світської знаті. Для висвітлення історії Столітньої війни “Скалахроніка” (це “життєве джерело”, як називає його Е. Кінг [11, 7]) цінна, насамперед, тим, що зосереджена на аналізі й висвітленні англійської зовнішньої політики першої половини XIV ст., в інтерпретації войовничо-активного члена правлячої верстви. Видання містить англійський переклад тексту зазначеної хроніки і об’ємні історичні примітки.

Археологічні джерела до історії Столітньої війни репрезентують праці відомого англійського зброєзнавця і військового історика та археолога Еварта Уокшотта, визнаного авторитета в царині дослідження зброї та озброєння середньовічної Європи. Його праці регулярно перевидуються й перекладаються різними мовами. Так, у своїй “Археології озброєння” (перевидання 1960 р.) [12] Е. Уокшотт простежив розробку європейської зброї, показуючи в логічній послідовності, які зміни відбулися при обробці й застосуванні нових матеріалів згідно з постійнозмінними вимогами

війни і моди. Ядром книги є доба середньовіччя у Західній Європі. Виклад завершується класифікацією, що охоплює всі типи мечів другої половини XI–XV ст. Автор вказує на розмаїття джерел (від археологічних до епічних), можливих для використання при розкритті теми.

Інше об'ємне узагальнююче дослідження Е. Уокшотта "Меч у добу лицарства" (перевидання 1964 р.) охоплює історію меча від його норманських зразків до доби Ренесансу (1050–1550) [13]. Е. Уокшотт зазначає, що "меч був окрасою середньовічного лицаря, його невід'ємним символом, смертельною зброєю на полі бою і ознакою лицарства в тодішньому комплексному суспільному кодї" [13, 17]. Для очевидності датування дослідник наводить писемні джерельні та мистецькі докази, використовує досягнення археології. Детальна хронологічна типологія мечів розробляється ним як на цілих мечах, так і завдяки їх окремим складовим: формі голівки (навершя), хрестовини, клинка, руків'я та піхов. Все це доповнює чіткий ілюстративний та довідковий матеріал.

Третя відома праця Уокшотта, що змістовно перегукується з двома попередніми, – "Нариси про середньовічний меч" [14] – є об'ємним дослідженням (доповнене перевидання 1991 р.) походження, розробки і застосування європейського двосічного лицарського меча, з повним аналізом типології, значною кількістю фотографій і коментарів. У ній Е. Уокшотт охопив більш широкий період від Великого переселення народів до Ренесансу (V–XVI ст.).

До видання "Хроніки та документи часів Столітньої війни" (Санкт-Петербург, 2005) [15] увійшли західноєвропейські хроніки та документи, що проливають світло на підготовчий етап Столітньої війни і її найбільш ранню стадію (до 1340 р.). З-поміж них відомі "Правдиві хроніки" Жана Ле-Беля (повний їх текст охоплює період 1326–1361 рр.), а також витяги із "Фландрської хроніки", "Короткої хроніки Бодуена Авенського" (1302–1340), "Анонімної Бернської хроніки", листування англійських королів Едуарда II та Едуарда III (1325–1329), тексти окремих союзних договорів (1332–1339), "Звіт про вторгнення Едуарда III до Франції", складений Галлуа де Ла-Бомом, командиром загону арба-

летників (20 вересня – 17 жовтня 1339 р.), союзний договір Едуарда III із міськими громадами Фландрії (23 березня 1340 р.) тощо.

Представлені джерела відображають точки зору різних сторін, що брали участь у війні, і взаємно доповнюють одне одного. Завдяки такому вдалому співставленню створюється яскраве і достатньо повне уявлення про те, як зароджувався і розвивався найбільший воєнно-політичний конфлікт епохи Середньовіччя. Видання (всі тексти якого вперше перекладені й опубліковані російською мовою) супроводжується докладними науковими коментарями і багатим допоміжним матеріалом у вигляді генеалогічних таблиць та історико-географічних карт.

У 2005 р. у перекладі на російську побачила світ ще одна відома на Заході (але не дуже у нас) праця англійського історика початку XX ст., професора Оксфордського університету Чарльза Фолкса “Середньовічний обладунок. Майстри зброярської справи” [16]. Цінність цього видання передусім полягає у тому, що на підтвердження викладених тез автор подає у 14-му розділі 104 типи основних тавр майстрів зброярської справи Західної Європи XIV–XVII ст., відомих за збереженими артефактами [16, 183–187]. У додатках він вважає за потрібне розмістити тексти окремих джерел. Найцікавіші із них – витяги з документів Зброярської компанії Лондона (1322 р.); зі статуту шоломників м. Лондона (1347 р.); із “Трактату про правила проведення лицарського турніру”, складеного Йоханом Хіллом, особистим зброярем англійського короля Генріха VI (1434 р.); із “Трактату про військовий обладунок” (1446 р.) тощо [16, 188–195].

У 2008 р. також були опубліковані (вперше у перекладі російською мовою) “Хроніки” вище вже згадуваного Жана Фруассара [17], які справедливо вважаються одним із найважливіших і найбільш цікавих джерел з історії Столітньої війни. Цінність свідчень Ж. Фруассара як хроніста полягає насамперед у тому, що, маючи доступ до королівського двору і користуючись заступництвом і покровительством своїх знатних замовників, він багато мандрував Британськими островами і різними регіонами континентальної

Західної Європи і збирав матеріали про війну, що тривала між Англією і Францією, а також їх союзниками. У результаті йому вдалося створити хронікальну епопею, що не має аналогів за широтою тематичного охоплення й джерельними свідченнями.

“Хроніки” Фруассара складаються з чотирьох книг. Першу з них Ж. Фруассар неодноразово переписував і редагував протягом усього свого життя. Причиною цього значною мірою був той факт, що Ж. Фруассар по ходу війни неодноразово змінював своїх покровителів, тому в різних частинах “Хронік” авторські симпатії переходять від французів до англійців, і навпаки. Так, у 1361–1369 рр. він став придворним хроністом англійської королеви Філіппи, дружини короля Едуарда III.

Це видання включає переклад трьох основних редакцій Першої книги: “Ам’єнського”, “Римського” та ряду інших манускриптів (т. зв. “сімейства А/В”). Співставляючи ці редакції, можна простежити, як із плином часу змінювалися соціально-політичні погляди Жана Фруассара, його уявлення про творчі методи і цілі, яких повинен дотримуватися історіограф. Представлені розділи “Хронік” аналізують як передумови Столітньої війни, так і її найбільш ранню фазу – 1325–1340 рр., що завершилася підписанням Есплешенського перемир’я (1340 р.). Усі без винятку подані у виданні тексти вперше публікуються російською мовою.

Висновки. Отже, за останнє десятиліття джерельна база для досліджень Столітньої війни поповнилася новими публікаціями. З-поміж них – як вже давно відомі (однак щоразу інтерпретовані по-новому), так і вперше введені у науковий обіг джерела. Попри їх тематичну розпорошеність, спільним для цих публікацій є те, що всі вони суттєво розширюють наші знання про основний воєнний конфлікт доби середньовіччя у Західній Європі, а окремі ще й дозволяють побачити його у несподіваному до цього ракурсі.

1. The Hundred Years War. / Ed. by K.Fowler. – London, 1971. – 180 p.; Эпоха Плантагенетов и Валуа / К. Фаулер [Пер. с англ.]. – Санкт-Петербург, 2002. – 350 с.; Seward D. The Hundred Years War (The English in France, 1337-1457) / D. Seward. – London, 1978. – 256 p.; The Hundred Years War. (England and France at War 1300-1450) / C.T. Allmand. – Cambridge University Press, 1988. – 207 p.; *Sumption J.*

- The Hundred Years War / J. Sumption. – London, 1990. – 659 p.; *Curry A.* The Hundred Years War / A. Curry – London, 1993. – 221 p.
2. *Басовская Н.И.* Столетняя война. 1337–1453 гг. / Н.И. Басовская. – М., 1985. – 185 с.; *Басовская Н.И.* Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность / Н.И. Басовская // Цель истории – история. – М., 2002. – С. 288–314; *Устинов В.Д.* Столетняя война и Войны Роз / В.Д. Устинов. – Москва, 2007. – 640 с.
 3. *Allmand Ch.* Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War / Ch. Allmand. – Woodbridge, 1998. – 256 p.
 4. *The Wars of Edward III. Sources and Interpretations* / [Edited by Clifford J. Rogers]. – Woodbridge, 2000. – 416 p.
 5. *Curry A.* The Battle of Agincourt: Sources and Interpretations / A. Curry – Woodbridge, 2000. – 490 p.
 6. The Life and Campaigns of the Black Prince from contemporary letters, diaries and chronicles, including Chandos Herald's Life of the Black Prince / [Edited by Richard Barber]. – Woodbridge, 2002 [доп. переиздания 1979 p.]. – 140 p.
 7. *An English Chronicle 1377-1461: A New Edition* Aberystwyth. National Library of Wales MS 21608, and Oxford, Bodleian Library MS Lyell 34 / [Edited by William Marx]. – Woodbridge, 2003. – 472 p.
 8. *Letters, Orders and Musters of Bertrand du Guesclin. 1357–1380* / [Edited by Michael Jones]. – Woodbridge, 2004. – 472 p.
 9. *Bell A.R.* War and the Soldier in the Fourteenth Century / A.R. Bell. – Woodbridge, 2004. – 256 p.
 10. *The Chronica Maiora of Thomas Walsingham (1376-1422)* / [Translated David Preest, James G. Clark]. – Woodbridge, 2005. – 480 p.
 11. *Sir Thomas Gray: Scalacronica (1272-1363)* / [Edited and translated by Andy King]. – Woodbridge, 2007. – 352 p.
 12. *Oakeshott E.* The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry / E. Oakeshott – Woodbridge, 2002. – 368 p. Також російський переклад: *Окшотт Э.* Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Э. Окшотт [Пер. с англ. М.К. Якушиной]. – М., 2004. – 398 с.
 13. *Oakeshott E.* The Sword in the Age of Chivalry / Oakeshott E. – Woodbridge, 2006. – 204 p. Також російський переклад: *Окшотт Э.* Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Э. Окшотт [Пер. с англ. Л.М. Игоревского]. – М., 2007. – 176 с.
 14. *Oakeshott E.* Records of the Medieval Sword / E. Oakeshott. – Woodbridge, 2007. – 320 p.
 15. Хроники и документы времен Столетней войны / [Пер., сост., предисл., прим., указат., генеал. табл., карты М.В. Аникиева; Под ред. Ю.П. Малинина]. – Санкт-Петербург, 2005. – 428 с.
 16. *Фолкс Ч.* Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс [Пер. с англ. Т.Е. Любовской]. – М., 2006. – 207 с.
 17. *Фруассар Ж.* Хроники. 1325–1340 гг. / Ж. Фруассар [Пер. с франц.]. – Санкт-Петербург, 2008. – 655 с.

Надійшла до редколегії 20.09.2009.